

K problematice charakteru empirických dat v sociologickém výzkumu

Empirická data získávaná v procesu realizace sociologických výzkumů mají rozdílný charakter nejen z hlediska obsahového, ale také z hlediska kvality. Sociální jevy, které jsou předmětem empirického zkoumání, tvoří velice složitý komplex nejrozličnějších vztahů a stránek dynamických sociálních objektů, navzájem prostupujících a vytvářejících bohatý společenský život. Pochopení těchto jevů v jejich procesuální podobě, proniknutí k podstatě, vysvětlení zákonitostí jejich pohybu představují nesmírně náročný, systematický postup celé společenské vědy jako nástroje časově určené finality činností subjektu poznání. Bez empirického stupně odrazu různých stránek sociálních jevů by fakticky nebylo možné realizovat proces poznání působení zákonitostí společenského pohybu.

V této stati nám jde o rozbor některých aspektů empirických dat získávaných výzkumnými technikami sociologického zkoumání. Přestože se touto nebo příbuznou problematikou zabývá řada prací, zůstává ještě mnoho diskusních otázek a jejich nedorozumění se negativně odráží především v praxi uplatňování sociologických výzkumů. Rozbor empirických dat s ohledem na jejich určení z hlediska ontologických zvláštností plynoucích z charakteru sociálních jevů, stejně jako posouzení determinujícího vlivu gnoseologických aspektů jsou důležité pro racionální explancí dat v sociologii.

Předně je však nezbytná alespoň stručně vymezit základní pojmy této problematiky. Pojmy „empirický materiál, empirická data, fakty“ jsou v sociologii chápány značně rozdílně, možno říci i poměrně nezávazně. Často se pod těmito pojmy skrývá víceméně intuitivní představa sumy výzkumnou technikou shromážděných popisů vlastností relevantních sociálních

jevů nebo jejich různých stránek. Tato suma se chápe jako základ, východisko, na němž vyrůstá teoretické poznání. Současně se má za to, že tyto údaje nejsou nikterak významně závislé na teoretickém stupni poznání, že nejsou dotčeny poznávacím, nebo jen „registrujícím“ subjektem. Takovéto chápání charakteru empirických dat není v rámci naší sociologie pochopitelně explicitně vyjádřeno, naopak, v metodologické produkci se správně zdůrazňuje dialektika subjekt-objektového vztahu a její projevy i v empirické rovině. V oblasti konkrétní výzkumné činnosti se však tyto zdůvodněné postuláty determinující povahu empirického materiálu ne vždy respektují. Projevuje se to například v tom, že určitý obraz sociální reality, daný zvolenými (tedy nutně redukovanými) vlastnostmi a jejich znaky, je ztotožňován se skutečností samou, s celkem. Fakticky se tím popírá složitost a nevyčerpatelnost objektivního, tedy i sociálního světa. Sebelépe promyšlený způsob popisu a fixace dat, stejně jako jejich zpracování pomocí nejmodernějších programů nemohou vést k *vyčerpávajícímu* zachycení a vysvětlení i relativně jednoduché části sociální skutečnosti. Tato teze současně samozřejmě netvrdí, že svět je nepoznatelný; chce jenom zdůraznit relativnost dosaženého poznání vzhledem k historické podmíněnosti a nekonečné proměnlivosti objektivní reality, jejíž nedílnou částí je i svět sociálních procesů. Pozitivistická rezidua tohoto typu zůstávají ve vědomí našich sociologů zpravidla v podobě implicitních předpokladů o charakteru empirických dat, v „nedotažení“ jejich explikace, projevující se v přílišné popisnosti závěrečných zpráv výzkumů.

V této souvislosti je zajímavý názor F. Charváta na charakter sociálních vztahů v souvislosti se sociologickými proměnnými-

mi. Upozorňuje na to, že sociální vztahy nelze nahrazovat ani ztotožňovat se sociologickými proměnnými, nelze mezi ně klást ani absolutní dělítko [Charvát 1974 : 597]. Úloha indikací sociálních vztahů a úloha sociologických proměnných je komplementární.¹ Charvát zde, podle našeho názoru, správně oceňuje způsob zachycení sociální reality, jeho parciálnost ve vztahu k složitosti této skutečnosti. Uvádí „... že v konceptu sociologické proměnné je založena parciálnost tradičního empirického pohledu na skutečnost“ [Charvát 1973 : 598]. Je možno souhlasit i s tím, že tato parciálnost není ničím katastrofálním, je-li pochopena a respektována ve výzkumném procesu.

Empirický fakt (empirická data) je proto nezbytné posuzovat z hlediska této nutné parciálnosti ve vztahu k realitě. Stejně je třeba zvažovat podmíněnost empirických dat plynoucí ze subjekt-objektového vztahu poznávacího procesu. Touto problematikou jsme se již zabývali zevrubněji jinde [Zich 1975 : 376 ad.]. Důležité je zde připomenout, že žádný fakt — přes svůj empirický původ — není jen výsledkem přímého smyslového poznání, že v pozadí se vždy ve větší či menší míře projevuje přítomnost racionální složky poznání. Ve vědeckém poznání se například promítá nejen koncepce měřicího nástroje, prostředků pozorování, fixace dat, ale také samy pojmy vědecké teorie. F. Čížek uvádí: „Fakt je vždy do jisté míry zároveň i obecným a abstraktním poznatkem“ [1974 : 207]. Za fakt pokládá prvek vědeckého poznání, „faktický“, „empirický“ poznatek, což především zdůrazňuje, že poznatku bylo dosaženo určitou experimentální procedurou, která obsahovala akt pozorování [Čížek 1974 : 204]. V souladu s názory sovětského autora L. S. Merzona (1972) pak dělí faktické poznatky na vědecké a mimovědecké. Toto rozlišení je důležité zejména pro posouzení sociologických faktů; později se k němu vrátíme.

V souvislosti s vymezením pojmů „vědecký fakt“, „empirická data“ je však

třeba rozlišit oba pojmy podrobněji. Vědecký fakt je podle našeho názoru pojem kvalitativně odlišný od pojmu empirická data. Pokud jde o používání těchto pojmů, není v oblasti vědeckého zkoumání jednotná. Někteří autoři chápou pojem „fakt“ jako označení události, části objektivní reality, jiní jej chápou jako synonymum pojmu „jistota“, „skutečnost“ ap. Přikláname se k názoru, že vědecký fakt není jakýkoliv údaj vypovídající o objektivní realitě. Vědecký fakt musí být zahrnut do určité soustavy vědeckého poznání [Čížek 1974 : 204], představuje tedy již určitým způsobem zpracované údaje, empirický materiál, který byl získán z různých empirických zdrojů. Ztotožnění pojmu fakt s těmito údaji empirického původu je ve vědě přinejmenším matoucí. Vědecký fakt rezultuje z řady pozorování, která provádí výzkumník, proto má zpravidla pravděpodobnostně podmíněný charakter.² Pro označení výsledků pozorování (experimentů) je vhodné podle našeho soudu používat pojmy „empirická data“, „údaje“, „empirický materiál“, neboť tyto pojmy respektují převažující podíl smyslového stupně poznání. Naproti tomu vědecký fakt, chápáný jako konkrétní poznatek, je možno charakterizovat jako přechodný stupeň mezi smyslovým a racionálním stupněm poznání. S tímto rozlišením pojmů koresponduje i skutečnost, kterou uvádí F. Čížek, že „často jeden a týž popis objektu může mít v různých soustavách vysvětlení různou logickou funkci...“ [1974 : 207]. Pravdivost vysvětlení, zařazení poznatků do konzistentních teorií je v konečné instanci ověřována praxí chápánou jako historický proces.

Fakty ve výše uvedeném pojetí, vzaty samy o sobě, tvoří základní stavební jednotky vědeckých teorií, jsou svým charakterem (v rámci této teorie) nejvíce konkrétní, a proto také z hlediska teorie vysvětlující zákonitost příslušného procesu konečnou parciální. Jednotlivý vědecký fakt jako rezultat řady pozorování sociálních jevů zpravidla nemůže vysvětlit sám

¹ „Empirický popis společenské reality je v sociologickém poznání vázán na pojem proměnná...“ „Systém určitých proměnných pak představuje určitý otisk zkoumaného výseku skutečnosti...“ (s. 596).

² V. Filkorn uvádí: „... jev se přesně nedá vyjádřit jednou z výpovědí, ale celou množinou výpovědí určité formy, tj. vědecký fakt se ztotožňuje s celou množinou výpovědí, kterými se jev opisuje, odráží“ [1960 : 76].

o sobě podstatu těchto jevů; teprve při celistvém posouzení v kontextu dalších vědeckých faktů vznikají nové, obecnější poznatky, vytvářející v návaznosti na již existující systémy poznatků nové, kvalitativně hlubší teoretické koncepce.

Domníváme se, že takovéto chápání vědeckých faktů je důležité pro správné ocenění empirického materiálu, který je získáván v procesu sociologického výzkumu různými technikami. Teprve zpracování, tj. kritika, třídění, statistické zhodnocení jednotlivých zjištění, dává předpoklady pro vznik vědeckého faktu. Podotýkáme, že toto rozlišení pojmů „vědecký fakt“ a „empirické údaje (data)“ nepokládáme za jedině možné. V odborné literatuře můžeme nalézt i jiné chápání těchto pojmů, jsou zaváděny — a jistě funkčně — další relevantní pojmy, jako například poznatek apod. L. S. Merzon například rozlišuje typy vědeckých faktů podle těchto hledisek [1972 : 74 ad.] :

1. podle specifiky toho, co odrážejí (fakty přírody, sociální poznání);
2. podle způsobu jejich získávání (fakty pozorování, experimentu);
3. podle způsobu popisu (kvalitativní, kvantitativní, jednoduché, složené);
4. podle úrovně a charakteru jejich zobecnění

- a) individuální a hromadné fakty
 - b) fakty jedinečné a fakty opakující se
 - c) obecné fakty — shrnující (statistické)
5. podle vztahu k zákonu — fakty typické, vyjadřující fungování zákona; netypické, vyjadřující fungování zprostředkovaně, „záporné“ fakty ve vztahu k zákonu jsou charakteristické tím, že vymezují hranice jeho fungování, jsou zdrojem vzniku nových teorií atd.

Je zřejmé, že tato typologie dobře postihuje specifiky faktického materiálu, s nímž musí vědec pracovat. Charakteristické pro tuto typologii je, že klasifikuje všechny tyto fakty (na všech úrovních jejich obecnosti).

V dalším si ukážeme, v čem je, podle našeho soudu, účelné chápat vědecký fakt ve vyšší rovině obecnosti než empirické

údaje (data). Ztotožnění faktu s empirickým materiálem, který je součástí protokolu pozorování, se nezdá být (vzhledem k tomu, že fakt je chápán jako součást vědeckého poznání reflektující i určitý stupeň ověření jeho pravdivosti apod.) dostatečně opodstatněné. Empirický údaj vyjadřuje jedinečnost stavu, vlastnosti objektu; je bezprostředním průsečíkem smyslové konfrontace pozorovatele s objektivní realitou. V. Filkorn označuje příhodně tuto rovinu poznání jako „faktovou výpověď“. „Faktové výpovědi jsou ty, kterými se odrážejí bezprostředně jevy“ [Filkorn 1960 : 77]. Vědecký fakt předpokládá nutně i určitý stupeň hodnověrnosti, ověřovaný zpravidla statisticky.

Některé ontologické aspekty sociálních jevů a jejich dopad na charakter empirických dat v sociologickém výzkumu

V závislosti na svém původu mají empirická data různý význam pro tvorbu vědeckých faktů. Základní a určující rys charakteru empirických dat plyne především ze samého objektu, o němž vypovídají. Je zřejmé, že ke zkoumání sociálních jevů nemůže poznávající subjekt přistupovat stejně jako ke zkoumání jevů fyzikálního světa. Specifika sociálních jevů je obecně dána především projevem dialektiky „bytí“ a „vědomí“.³ Všechny jevy sociálního světa jsou tímto dialektickým vztahem nejen ve větší či menší míře poznamenány, ale je možno říci, že jsou jím přímo tvořeny. V procesu přetváření světa, který je předpokladem nejen přežití, ale i rozvoje lidského rodu, se prosazuje aktivní působení člověka nejen na přírodu, ale také na sebe sama. Společnost je tak vlastně také produktem tohoto pohybu. „*Dějiny* nedělají *nic*, nemají *žádné* obrovské bohatství, neprobojují *žádné* boje! To všechno má a probojuje *člověk*, skutečný živý člověk...“ [Marx-Engels 1961 : 111]. V těchto slovech je pregnančně postižen aktivní rys lidského činu, rozhodující pro charakter sociálních jevů. Proto má pro pochopení povahy sociálních faktů nesmírný význam uznání úlohy lidské praxe.

³ Problematikou charakteru sociálních jevů jako objektů sociologických výzkumů jsme se zabývali

v článku: „Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů“, Sociologický časopis 1974, č. 5.

Praxe jako nástroj aktivního působení na svět je základním nástrojem člověka. V. I. Lenin píše: „*Praxe je výše než teoretické poznání*, neboť má přednost nejen obecnosti, nýbrž i bezprostřední skutečnosti“ [1960 : 214]. Praxe má význam nejen jako nástroj přeměny světa a „producent“ společenského pohybu, ale i jako nástroj poznání tohoto pohybu. Vědecké bádání je součástí společenské praxe, nestojí mimo, není jen oponentem této praxe, ale je touto praxí v konečné instanci ověřováno. Pravdivost poznání nemůže být v konečné instanci potvrzena jen odvozením poznatků z jiných poznatků ani „empirickým krytím“; je dokazována v procesu praktické lidské činnosti „přesto, že praxe sama nemůže do tohoto důkazu vstoupit“. Avšak výsledky praktické lidské činnosti si uvědomujeme právě „ve formě tvrzení, jež mají objektivní pravdivý obsah“ [Čížek 1974 : 247]. Toto spojení praxe s procesem poznání je významnou specifikou charakterizující empirická data, s nimiž se v rámci sociologického bádání setkáváme. Praxi jako kritérium poznání nelze však chápat časově omezeně. Pouze praxe jako neukončený, neustále se reprodukcující a pokračující společenský proces může být dostatečným kritériem poznání.

Jestliže zde zdůrazňujeme všestranný význam praxe pro oblast společenského pohybu a chápeme ji jako výraz dialektické jednoty společenského bytí a vědomí, neznamená to, že bychom neuznávali relativní samostatnost těchto dvou sfér. Například zaostávání společenského vědomí za společenským bytím je dostatečně známo a je dostatečně zřetelné, byť jsou zdroje tohoto disparátního pohybu jakékoli. Pro předmět našeho zájmu to pak znamená, že empirická data odrážející společenské vědomí nelze smysluplně interpretovat, aniž by nebyla respektována tato dialektika. Stejně tak nelze sociální jevy jako objekty zkoumání ztotožňovat jen s touto sférou společenského života.

Dalším významným rysem, který determinuje charakter empirických dat v procesu sociologického výzkumu a úzce souvisí s předcházejícím, je jejich ekonomická podmíněnost. V marxistickém pojetí je „sociální“ extenzí „ekonomického“.

[Charvát 1975 : 25]. F. Charvát odvozuje tento vztah z Marxova pojetí práce jako nástroje přeměny přírody a přeměny lidské společnosti. „Ekonomické“ a „sociální“ v životě společnosti je výrazem obecné dialektiky vývojových procesů, nelze proto například v rovině makroanalýzy společnosti oddělovat ekonomickou a sociální strukturu; oba tyto fenomény je možné pochopit pouze v jejich dialektické vazbě. Problematikou ekonomické determinovanosti sociálních jevů se hodláme zabývat jinde, zde jenom zdůrazňujeme význam tohoto vztahu pro posouzení kvality empirických dat v sociologickém výzkumu. Není-li alespoň implicitně respektována tato ekonomická determinovanost sociálních jevů, je problematická jakákoliv interpretace faktů sociologického bádání. V této souvislosti je vhodné připomenout i konkrétně historickou podmíněnost existence všech sociálních jevů, jejich procesuální charakter a obtíže, které z této povahy sociálních jevů plynou pro sociologické výzkumy.

Specifickým rysem určujícím povahu empirických dat v sociologickém výzkumu je v neposlední řadě i to, že sociální jevy tvoří složité strukturované systémy, že mnohé z nich nelze registrovat bezprostředně smyslově. Na tuto okolnost správně upozorňuje například M. Katriak [1975 : 67]. Uvádí, že takových jevů je možno se zmocňovat jedině zprostředkovaně, pomocí různých nepřímých metod vědeckého pozorování.

Je zřejmé, že proces sociologického výzkumu, a zejména jeho finalita, jsou v rozhodující míře závislé na tom, jak adekvátní prostředky sběru empirických dat jsou použity, jak hluboce jsou v procesu jejich vyhodnocení respektovány metodologické direktivy reflektující povahu sociálních jevů.

Povaha empirických dat v sociologickém výzkumu

Empirická data tvořící výchozí bázi (svého druhu) sociologického výzkumu získáváme podle našeho soudu dvojím způsobem: 1. *bezprostředně smyslovým*, 2. *zprostředkovaným* (nepřímým smyslovým). U M. Katriaka, který se těmito otázkami poměrně podrobně zabývá, se sekáváme s členěním

podle způsobu získávání empirických dat. Rozlišuje a) bezprostřední, smyslové poznání, b) zprostředkované poznání, které je nevyhnutelné vzhledem k rozsáhlosti sociálních jevů, c) poznání explorací — zpravidla subjektivní stránky společenské skutečnosti, d) poznání geneze, průběhu vývoje nebo historie zkoumaných jevů [Katriak 1975 : 67]. Toto členění reflektuje zaměření výzkumných úkolů. Domníváme se, že v rámci typu c) a d) je možné provádět prvotní měření sociálních objektů zásadně vždy buď přímo (smyslově), nebo nepřímo (zprostředkovaně smyslově). My budeme v dalším sledovat členění empirických dat z hlediska subjektu poznání, tj. z hlediska badatele (zda badatel sám získává data smyslového původu, nebo zda mezi ním a popisovanou realitou stojí zprostředkující článek v podobě pozorovatelů, tazatelů nebo jen v podobě výzkumné techniky, například dotazníku nebo anket). Domníváme se totiž, že především existence tohoto zprostředkujícího článku má rozhodující vliv na povahu empirických údajů.

Data *bezprostředně smyslového* původu jsou v sociologickém výzkumu (zvláště v našich podmínkách) poměrně vzácná. Řešitel výzkumného úkolu přichází do bezprostředního smyslového styku s předmětem výzkumu jen částečně, málokdy tak, aby vyčerpávajícím způsobem byl sám „zdrojem“ empirických dat. Plyne to z obecnosti a rozsáhlosti výzkumných problémů. Například volný čas, sociální mobilita, postoje, hodnotové orientace, pracovní aktivita sociálních skupin apod. nemůže výzkumník samozřejmě zkoumat jen pomocí empirických dat získaných prostřednictvím vlastního přímého pozorování. Výzkumník má však přesto vždy k dispozici určitou sumu svých *bezprostředně smyslových* informací, které získal jako subjekt poznání fungující v rámci sociálního systému nebo které cílevědomě shromáždil při přípravě projektu řešení výzkumného problému. Tyto výchozí vlastní empirické zdroje poznání hrají nemalou úlohu jak pro založení strategie zkoumání výzkumného problému, tak pro

jasné a přesné formulování všech výzkumných cílů. Často mohou být ovšem tyto zdroje poznatků zavádějící, což plyne z limitovaných možností; badatel jako subjekt poznání *bezprostředně smyslově* zasahuje zpravidla jen část složitějšího sociálního jevu. Přesto ovšem mohou být realizovány výzkumy, v nichž je výzkumník (nebo výzkumný tým) v podstatě jediným zdrojem empirického materiálu — například při zkoumání rodiny, pracovního kolektivu apod. V takovém případě však následně vyvstává otázka zobecnování, otázka reprezentativnosti získaných poznatků vzhledem k rozsahu všech sociálních jevů. Proto je prakticky skoro vždy třeba empirická data v sociologickém výzkumu získávat *nepřímo smyslově* (z hlediska badatele). Tato skutečnost je dostatečně známá a je v podstatě hlavním důvodem, který vysvětluje omezené používání techniky přímého pozorování v sociologických výzkumech. V této souvislosti jsou zajímavé zkušenosti například polských sociologů s využitím techniky zúčastněného pozorování jako metody shromažďování empirických dat.⁴ Metoda pozorování jako *bezprostřední zdroj smyslových dat* je hodnocena pozitivně, zvláště z hlediska možností pronikání do problematiky života sociálních skupin. Současně se však projevují nedostatky této metody, související zvláště s obtížností registrace empirických poznatků, jejich úplností, zatížeností subjektivními vlivy apod. Metody sběru dat, které výzkumník jako poznávací subjekt sám přímo používá k shromažďování empirického materiálu, mají tedy vzhledem k charakteru sociálních jevů omezené možnosti. Význam *bezprostředního poznání* je spíše inspirativní, vyvolává výzkumný zájem a osobní angažovanost sociologa při řešení výzkumného problému. Avšak prakticky každý sociologický výzkum — má-li respektovat komplexní charakter sociálních jevů — musí využívat dalších empirických zdrojů. Většina významných výzkumných prací se opírá jak o výzkumníkem *bezprostředně smyslově* získaná data, tak i o data získaná *zprostředkovaně*. Vzpomeňme například Engelsovy knihy

⁴ Např. studie K. Doktora, O stosovalnosci obserwacji uczesniczacej jako metody badań socjolo-

gicznych w przemyśle, Studia Socjologiczne 1961, č. 2.

Postavení dělnické třídy v Anglii, pro jejíž napsání autor shromáždil, možno říci, komplexní empirický materiál jak bezprostředně smyslového původu, tak také ze zprostředkovaných zdrojů. Metodologicky jsou v tomto směru zajímavé i práce z oblasti nemarxistické sociologie. Například známé studie manželů Lyndových, práce W. F. Whyta a dalších.⁵ V těchto i dalších, na podobném zdroji empirických dat založených pracích se vedle řady zajímavých poznatků objevují vždy určité problémy, které vyvolávají diskuse o věrohodnosti výchozích dat právě pro možnost subjektivního zkreslení, nedostatek úplnosti apod.

Je tedy přirozené, že moderní sociologické výzkumy, které jsou stále důsledněji koncipovány v duchu sociotechnicky orientované sociologie a které ustupují od „nazíravého“ pojetí této vědy, se musí opírat o empirický materiál, jehož původ zajišťuje objektivitu, spolehlivost a reprezentativnost faktů z něho plynoucích. Metoda zúčastněného pozorování, kterou by používal sám badatel, je jen pomocným a implicitním, a proto vlastně vždy přítomným zdrojem empirických dat. Metodologové by proto podle našeho soudu měli věnovat stále intenzivnější pozornost především propracování postupů shromažďujících nepřímé empirické informace o sociálních jevech, neboť především tento typ informací tvoří základní bázi pro vyslovení obecnějších závěrů.

Zprostředkované zdroje empirických dat jsou pro sociologický výzkum tedy rozhodující. Je proto nezbytné pokusit se blíže určit charakter tohoto materiálu z hlediska jeho původu, kvality a poznávacích možností. V této souvislosti je nutno zavstavit se u pojmu „empirický“.

Pojem „empirický“ je vysvětlován zpravidla v protikladu k „teoretickému“. Tento protiklad ovšem neplatí absolutně, neboť empirické poznání se nevyčerpává smyslovým stupněm, ale zahrnuje i určité racionální zpracování smyslových údajů [Čížek 1974 : 15]. Tento problém rozvíjí ve své práci S. Michajlov. Především upozorňuje na nedostatečné rozpracování obecně filozofických aspektů pojmu empirie a z toho

plynoucí intuitivní chápání tohoto pojmu. Dochází k závěru, že empirické zahrnuje jak smyslové, tak i část obsahu racionálního a zbývající část racionálního se vztahuje k teoretickému [Michajlov 1975 : 45]. Jinými slovy: je zřejmé, že párové kategorie „smyslové“ — „racionální“ nejsou totožné s kategoriemi „empirické“ — „teoretické“. V souvislosti s tím pak S. Michajlov rozlišuje *smyslové*, tj. přímo pozorovatelné objekty a *ne smyslové*, jež jsou dvojího druhu: 1. objekty, které je možno smyslově pozorovat pomocí určitého nástroje rozšiřujícího možnosti bezprostředního smyslového vnímání (například mikroskop); 2. objekty, které nelze ani pomocí přístrojů bezprostředně smyslově zkoumat. Sem patří většina sociálních jevů (hodnotové orientace, postoje apod.) [Michajlov 1975 : 44]. Rozdělení objektů pozorování a možnosti jejich empirického popisu evidentně koresponduje s tím, co jsme uvedli výše o technice bezprostředního pozorování, s tou výhradou ovšem, že vlastně i objekty tohoto druhého typu je možno smyslově registrovat cestou pozorování projevů, jednání apod. Tyto objekty obsahují vždy určité specifické rysy, vazby na ostatní jevy, které umožňují jejich smyslové, i když zpravidla jen částečné pozorování. Otázkami empirického stupně poznání se zde budeme dále zabývat jen ve vztahu k vymezení charakteru empirických dat v sociologickém výzkumu. Vědomě tím ponecháváme stranou řadu složitých problémů vztahu teoretického a empirického stupně poznání, které nejsou v naší sociologické literatuře stále dostatečně zodpovězeny.

Nepřímé (ve smyslu smyslové) zdroje empirických dat jsou charakteristické tím, že mezi subjekt poznání (výzkumníka) a objekt poznání vstupuje vždy určitý mezičlánek. Může jím být a) pomocný pozorovatel, b) dotazník, anketa, c) záznam o událostech, c) další přímo nevyvolaná metoda sběru dat (například za jiným účelem prováděné statistické šetření apod.). Při přímém smyslovém pozorování sociálních jevů vystupuje vazba objekt-subjekt bezprostředně, tj. přesnost a spolehlivost

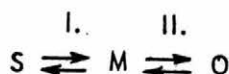
⁵ Viz např. R. S. Lynd, *Middletown*, New York 1929, W. F. Whyte, *Street Corner Society*, *The Social Structure of an Italian Slum*, Chicago 1943, W. L.

Warner, P. S. Lunt, *The Social Life in a Modern Community*, London 1941 ad.

poznatků je dána v podstatě připraveností subjektu, adekvátností a poznávací silou metody ve vztahu k složitosti objektu. Naproti tomu při nepřímém pozorování je kvalita empirických dat dána 1. úrovní subjektu, 2. úrovní (tj. připraveností,

sběru. Již výše jsme uvedli, že to, co popisujeme, není fakticky objekt v ontologickém smyslu, tj. komplexní, nevýčerpátný, a tedy empiricky konečným způsobem nepostižitelný. Vazba II. ve schématu 1 představuje fakticky nejen proces prvot-

Schéma 1

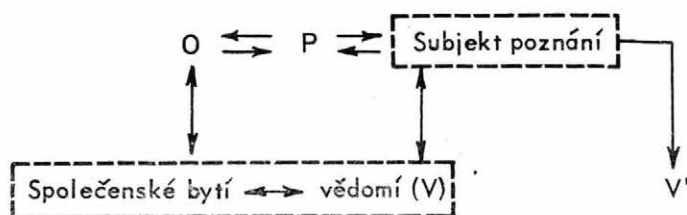

adekvátností) mezičlánek empirického stupně poznání. Proto nás při metodologické analýze zajímá nejen vazba mezi subjektem a mezičlánkem (I), ale nutně také mezi mezičlánkem a objektem. V učebnicích sociologického výzkumu jsou obě vazby označené ve schématu 1, II poměrně dostatečně rozebrány, zvláště v souvislosti s technikou dotazování. Je zevrubně dokazováno, jak závisí kvalita empirických dat na přípravě pozorovatelů, výcviku tazatelů, propracovanosti dotazníku apod. Řada prací analyzuje pozorovací situace a průběh tvorby vztahů mezi dotazovatelem a dotazovaným a vliv těchto faktorů na kvalitu empirických dat. Tyto práce mají poměrně obecný charakter, do jisté míry tradují určitá základní pravidla fungování výzkumného mezičlátku. Chybí

ního měření (zjišťování dat), ale také proces vymezování předmětu — empirického obrazu objektu zkoumání.

Tento poznatek je důležitý zvláště v souvislosti s použitím metody dotazování. Vystává totiž otázka, co vlastně pomocí dotazu zkoumáme. M. Katriak uvádí, že explorativní (dotazovací) metodou se poznává výlučně subjektivní, psychická stránka sociální reality, jako například postoje, názory, veřejné mínění, zájmy, přání, ideály, hodnoty apod. Uvádí také, že touto cestou se poznávají mezilidské vztahy založené na různých nevyrovnanostech, neekonomických činnostech, tvorivě schopnosti lidí atd. [Katriak 1975 : 77]. Kdybychom to vyjádřili v jiné terminologii, je zřejmé, že jde spíše o zkoumání vědomí a odrazu společenského bytí v tom-

Schéma 2

však (zvláště v našich podmínkách) konkrétní metodologické experimenty, popřípadě věcné zhodnocení jednotlivých postupů. Je zřejmé, že naši metodologové budou dříve či později muset k takovému zhodnocení přistoupit.⁶ V této stati nám nejde merotirně o tuto problematiku. Chceme se dále zabývat jen jedním problémem, a to charakterem empirických dat, který plyne z použité metody jejich

to případě zpravidla v individuálním vědomí. Mezičlánek zjišťování empirických dat ve vazbě subjekt-objekt se zde tedy rozpadá do dalších částí. „Produktem“ mezičlátku, který je zde chápán jako metoda dotazu, je předmět. Další roviny pak tvoří 1. vazba předmětu s objektem (kde nás zajímá především otázka nakolik je zkoumaný předmět adekvátní objektu, tj. nakolik například postoje zjištěné metodou

⁶ Některé metodologické práce tohoto typu byly zpracovány na Slovensku, zejména práce M. Katriaka, A. Hírnera a J. Pašiaka.

zpracovány na Slovensku, zejména práce M. Ka-

dotazu postihují povahu zkoumaného objektu); 2. otázka vztahu bytí — vědomí (tj. nakolik mohou empirická data zjištěná metodou dotazu vypovídat o odrazu bytí v rovině vědomí, nakolik se projevuje relativní samostatnost vědomí v těchto výpovědích ap.).

Z uvedeného je ovšem také zřejmé, že metoda dotazu realizovaná prostřednictvím rozhovoru, dotazníku či ankety v žádném případě nevypovídá přímo o objektivním základu vědomí — o bytí. To platí dokonce i tehdy, je-li dotaz směřován na zdánlivě neobjektivnější data například statistického charakteru. Je tomu tak především proto, že kategorizace použitá k popisu společenského bytí je vyjádřena v pojmech subjektu poznání, které jsou sice relativně pravdivé, ale zřejmě neúplné a z hlediska pohybu společenského bytí dílčí. Domníváme se proto, že při posuzování charakteru sociologických empirických dat získaných metodou dotazu je nezbytné provést především analýzu objektu výzkumu samého.

Všimněme si tedy objektu zkoumání. Při použití metody dotazu vypovídají empirická data o poloze zkoumaného problému ve vědomí zkoumaných jednotlivců. Toto vědomí samo o sobě zřejmě nemůže být přímo objektem sociologického zkoumání. Plyne to, podle našeho soudu, dostatečně jasně z toho, co jsme uvedli výše o charakteru sociálních jevů. Ani v případě použití metody dotazu není objektem zkoumání jen samo vědomí, v té či oné míře je vždy reflektována i rovina bytí. Objektem popisu je tedy vždy totalita pohybu života jednotlivce, skupiny, společenského procesu. Výsledek tohoto popisu je však vždy neúplný odraz objektu — tedy předmět zkoumání.

Vztah výpovědi respondenta a objektu zkoumání

Bylo již řečeno, že dotazem se získává informace o objektu sociologického výzkumu, který chápeme v jeho totalitě, jako dialektiku bytí a vědomí. Faktové výpovědi samy o sobě však v takovém případě vypovídají o rovině vědomí, tj. o znalosti názoru či vztahu respondenta k objektu

zkoumání. Respondent, který vypovídá na položenou otázku, je „pozorovatelem“ svého druhu. Ve vztahu k rovině bytí si tento „pozorovatel“ na základě smyslových dat vytváří vlastní fakty poznání, vlastní „teorii“ objektu zkoumání. Úroveň těchto faktů poznání a této teorie je ovšem v rovině „nevědeckých“ faktů, jak je chápe Merzon.

Sociolog, který získá sumu empirických dat z výpovědí respondentů, stojí proto před problémem, jak z těchto vědeckých dat získat vědecké fakty vztahující se k příslušnému výzkumnému problému.

Musíme si přitom uvědomit některé okolnosti tvorby vědeckých faktů. Fakty o objektivním světě si vytváří respondent — z hlediska výzkumníka-sociologa — *nekontrolovanou cestou*, tj. na základě svých individuálních poznávacích schopností, vychází z úrovně vlastní „teorie“ — sumy poznatků získaných převážně zkušeností. Vytváří si svůj „pojmový aparát“, který má sice obecný charakter, tj. je komunikativní ve vztahu k dalším individuí, ale nemá přesný vědecký charakter. Pro sociologa-výzkumníka ovšem v této souvislosti vzniká řada vážných problémů: Jak proniknout do individuálních „teorií“ o zkoumaném problému? Jakým způsobem dešifrovat obsah jednotlivých pojmů individuálního vědomí? Jak v těchto pojmech odhalit determinující vliv faktorů individuálního a společenského bytí. Jakým způsobem transformovat obsah pojmové výstavby individuálních „teorií“ do roviny vědecké teorie, do obsahu vědeckých pojmů. Tento problém je dvoustranný. Jde vlastně o to, jak transformovat výzkumný problém formulovaný v rovině vědeckých pojmů do pojmů individuálních „teorií“, aby byla zachována komunikace obsahu, aby bylo zajištěno poznání zkoumaného problému. Výzkumný úkol se potom posouvá k otázce vysvětlení obsahu pojmů běžného vědeckého poznání v rovině vědeckého poznání.

Další problém týkající se charakteru empirického materiálu sociologických výzkumů, který plyne z použití metody dotazu, souvisí s tím, že respondent jako individuální poznávací subjekt nezkoumá výzkumný problém systematicky. Často dokonce teprve v procesu dotazování zpra-

covává vlastní empirické poznatky a formuluje svá stanoviska.⁷

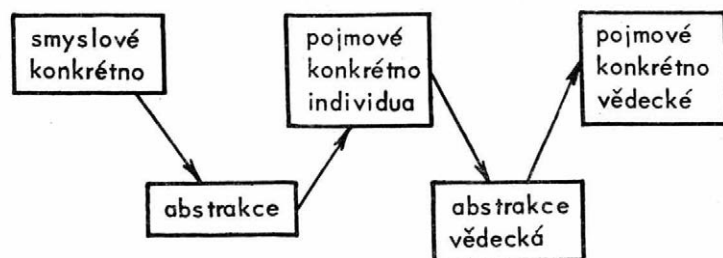
Výpověď respondenta tedy není faktovou výpovědí o zkoumaném objektu ve smyslu protokolu vědeckého poznání, ale jen faktovou výpovědí o individuálním poznání, hodnocení nebo mínění. Objektem sociologického poznání nemůže být, jak jsme se již zmínili výše, jen jedna složka totality sociálních jevů. V tomto

dent) po procesu abstrakce formuluje smyslový stupeň poznání konkrétna. Viz schéma 3.

Je zde ovšem otázka, nakolik má respondent zřetelně vytvořenou abstrakci. Při metodě dotazování, jak jsme již naznačili, nemusí být abstrakce vždy dostatečná. Respondent si dokonce může teprve v procesu dotazování tvořit názor.

Při použití metody dotazu tedy je:

Schéma 3

směru se zřejmě liší i zkoumání mínění, které představuje zjištění struktury odpovědí respondentů, od sociologického výzkumu, který usiluje o vysvětlení podstaty sociálních jevů. Empirická data získaná dotazováním mají sama o sobě zřejmě omezený význam a nutně vyžadují další doplňující empirický materiál a seriózní explanaci souvislostí.

Výpovědi řady respondentů jsou vlastně výpovědi o opakovaném pozorování svého druhu. Statistický průměr těchto výpovědí může být chápán jako fakt vědeckého poznání jen za předpokladu, že je pojímán jako výpověď o sumě individuálních pozorování a pro další poznání musí být konfrontován s daty, která umožňují posoudit jeho vazbu s objektivní stránkou objektu zkoumání.

Vědecké poznání, které je součástí společenského vědomí, zde vystupuje ve vztahu k individuálnímu poznání v obecnější rovině, i když poznatky pro tuto rovinu mohou být získávány z poznatků individuálních. Dotazem se fakticky zjišťuje pojmově pojaté konkrétno, kterým v odpovědi individuum (pozorovatel-respon-

1. zkoumáno pouze mínění, 2. prostřednictvím mínění je zkoumán objekt jako celek, tedy včetně dialektiky bytí a vědomí.

V obou případech ovšem sociologa zajímá také proces tvorby mínění, proces tvorby pojmového konkrétna individua. Musí si proto zodpovědět otázku, zda výpovědi respondentů jsou pravdivé. Porušení pravdivosti výpovědi nastává zpravidla tím, že a) úmyslně neodpovídá pravdivě, hrubě zkresluje své výpovědi; důvody mohou být různé — nevhodné téma, nevhodný výzkumný postup, nesprávné chování tazatele ap.; b) respondent se stylizuje, tj. má pravděpodobně vytvořený názor, ale vypovídá v duchu podle jeho soudu očekávaných výpovědí; v tomto případě je zajímavé zjistit způsob stylizace, neboť může být dobrým ukazatelem sociální konformity individua.

V případě, že respondent nemá vytvořený názor, odpovídá buď „nevím“, nebo si během dotazování názor vytváří. I v tomto případě může odpovídat buď pravdivě, nebo nepravdivě (lhát i stylizovat se). Je proto důležité zjistit, zda res-

⁷ Jaké jsou pak například možnosti metody dotazování při zkoumání dodržování zákonných práv ZV ROH. Evidentně odvisí od stupně zasvěcenosti, a osobní angažovanosti individua. Dokazují to na-

příklad zjištěné rozdíly v odpovědích z hlediska znalosti a informovanosti o této problematice u souboru funkcionářů ROH, hospodářských vedoucích a „řadových“ členů ROH (členů bez funkce).

pondent spolupracuje s výzkumníkem, tazatelem, či nikoli. Úmyslné porušení pravdivosti výpovědi — ať hrubé zkreslení nebo stylizace — musí být kvalifikováno jako špatná spolupráce. Ve výzkumech, kde se používá metody dotazu, musí být proto stupeň spolupráce zjišťován jako předpoklad pro ověřování pravdivosti výpovědi. Cesty ověřování pravdivosti výpovědi jsou různé. Například kontrolní otázky, posuzování chování respondenta při výpovědích ap.

Další krok při výzkumu, při němž je shromažďován empirický materiál pomocí metody dotazu, spočívá v konfrontaci výpovědi s jiným druhem empirického materiálu, který je získán například pomocí popisu chování, záznamu pracovního výkonu, společenské aktivity atd. Výzkumník na tomto základě provádí analýzu představ respondentů, zjišťuje jejich strukturu, odchylky od normálu. Konfrontace s daty objektivního charakteru umožňují vysvětlení pojmového konkrétního respondentů, tj. určují se obsah, hranice i jasnost použitých pojmů jako předpoklad jejich transformace do vědecké teorie. Jde o proces tvorby vědeckých faktů z dvou rozdílných zdrojů empirických dat.

Má-li sociologický výzkum být vědecký, má-li splnit náročné úkoly pravdivého poznávání podstaty sociálních jevů, fungování zákonitostí sociálních procesů, musí být tento proces konfrontace nezbytně realizován. Závěry vědeckého výzkumu nelze stavět jen na analýze výpovědi respondentů. Kvalita tohoto druhu empirického materiálu je z výše uvedeného dostatečně zřejmá.

Literatura

- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
 Filkorn, V.: *Úvod do metodologie vied*. Bratislava, Vyd. Slov. ak. vied 1960.
 Charvát, F.: *Sociální vztahy a sociologické proměnné; metodologická úvaha nad koncepty stratifikace a mobility*. Sociologický časopis 1974, č. 6.
 Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
 Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výzkumu*. Bratislava, Veda 1975.
 Lenín, V. I.: *Spisy*. Sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 2. Praha, SNPL 1961.

- Merzon, L. S.: *Problemy naučného fakta*. Leningrad, Izdat. Leningrad. universiteta 1970.
 Michajlov, S.: *Empirické sociologické issledovanie*. Moskva, Progress 1975.
 Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
 Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1975, č. 4.

Резюме

Зих Ф.: К вопросу о характере эмпирических данных в социологическом исследовании

В статье рассматривается вопрос о характере эмпирических данных в социологическом исследовании, в особенности при использовании метода опроса.

В первой части рассматривается вопрос о содержании понятий «эмпирический материал», «эмпирический факт», «научный факт». Подчеркивается обусловленность эмпирических данных степенью рационального познания и выделяется научный факт в качестве результата обработки данных, введенного в определенную систему научного знания.

Основная характерная черта эмпирических данных вытекает из самого объекта, о котором они дают свидетельство. Для понимания специфики социальных фактов решающее значение имеет адекватная оценка роли человеческой практики, экономической детерминированности, исторической обусловленности, системности и внутренней структурированности социальных явлений. Результат социологического исследования зависит от того, в какой степени соблюдались методологические директивы отражающие указанный характер социальных явлений.

Эмпирические данные в социологическом исследовании с точки зрения исследователя можно разделить на 1) непосредственно поступающие из органов чувств, 2) опосредствованные. Опосредствованные данные типичны для социологических исследований — между субъект познания (исследователя) и объект вкладывается определенное промежуточное звено, которое влияет на характер эмпирических данных. В социологическом исследовании всегда целостность движения жизни общества, результатом описания, однако, является неполное отражение объекта, которое мы называем предметом.

При использовании метода опроса мы фактически выясняем отражение объективной действительности в сознании индивида. Мы имеем дело с более или менее цельным и истинным отражением, обычно выражаемым в ходовых понятиях разговорного языка. Исследователь, следовательно, должен раскрыть содержание этих понятий и объяснить их связи. Ответ опрашиваемого не является высказыванием об объекте в смысле научного познания, а лишь высказыванием о фактах в переломлении индивидуального знания, оценки или мнения. Вы-

сказывания этого типа являются объектом дальнейшего научного анализа индивидуального и общественного сознания и прежде всего объектом познания диалектической связи между общественным бытием и сознанием.

Высказывания опрашиваемых не тождественны тем сторонам объективной реальности, о которых они говорят.

Научное познание, являющееся частью общественного сознания, здесь выступает по отношению к индивидуальному познанию (выяснение путем опроса) в более общей плоскости и является орудием проникновения к более глубоким связям общественной реальности. Важной стороной этого процесса является сопоставление данных, полученных путем опроса, с другими типами эмпирических материалов о социальной действительности.

Summary

Zich F.: On Problems Relating to the Character of Empirical Data in Sociological Research

The paper is concerned with problems connected with the character of empirical data in sociological research, and particularly in applying the technique of inquiry.

In the first part, the issue of the conception of the notions "empirical material", "empirical fact", "scientific fact" is subjected to discussion. Emphasis is laid on the empirical data being conditioned by the rational level of knowledge, and the scientific fact is considered as the result of data processing included in a particular system of scientific knowledge.

The basic characteristic of empirical data is given by the object itself to which they refer. The due appraisal of the role of human practice, of the economic determination, the historically conditioned and system character of social phenomena and their internal structuralization is of paramount importance for grasping the specificity of social facts. The results of sociological research depend on the degree to which methodological instructions reflecting this nature of social

phenomena have been taken into consideration.

From the researcher's point of view, empirical data in sociological research are 1. of a directly sensory origin, 2. of an indirectly sensory origin. The mediated sources of empirical data are typical of sociological research — a certain interlink enters between the subject of knowledge (the researcher) and its object, affecting the character of empirical data. Sociological research is always aimed at grasping the totality of the motion of the society's life; however, the result of its description is an incomplete reflection of the object which is designated as the subject.

In applying the method of inquiry, we factually ascertain the reflection of objective reality in the individual's consciousness. What is involved here is a more or less integrated and true reflection expressed, as a rule, in current concepts of the colloquial language. The researcher must consequently penetrate to the content of these concepts and explain their implications. The respondent's statement is not a statement of facts on the object in the sense of scientific knowledge but only a statement of facts on individual knowledge, evaluation, or opinion. Statements of this type are an object of further scientific analysis of individual and social consciousness, and, first of all, an object of the knowledge of the dialectical connection between social existence and consciousness.

The respondents' statements are not identical with the aspects of objective reality on which they are made.

In our case, scientific knowledge which forms a component of social consciousness appears in relation to individual knowledge (ascertainment by inquiry) on a more general level, and is an instrument facilitating the penetration to more profound implications of social reality. An important aspect of this process is the confrontation of data ascertained by means of inquiry with other types of empirical material relating to social reality.